

DAIKTAVARDŽIŲ KIRČIAVIMAS DARIJŲ PRIEBALSINIŲ PRIESAGŲ VEDINIAI

ANTANAS PAKERYS

Šiuolaikiniuose lietuvių kalbos akcentologijos darbuose daiktavardžių kirčiavimas paprastai nagrinėjamas atsižvelgiant tik į tas priesagas, kuriose yra balsių, dvibalsių, pvz.: *-ėjas, -a, -ystė, -uolis, -ė* ir kt. Dažnai nurodomos net ir labai nedarios priesagos, pvz.: *-aila, -yna, -ojus* ir kt. Deja, priebalsinių priesagų vedinių kirčiavimas sistemškai neaprašomas [LKG, 1965; Skardžius, 1968; Laigonaitė, 1978; Грамматика, 1985; MLK RKŽ, 1986]. Tiesa, šio tipo darinių randame paminėtų klasikiniuose akcentologijos veikaluose [Būga, 1959], siauros paskirties mokomuosiuose leidiniuose [Mikulėnienė, 1981; 1982], straipsniuose [Lyberis, 1972], bet tos pastabos negali atstoti išsamios analizės.

Jau buvo benusisotjanti negirtina tradicija gramatikose ir vadovėliuose dviskiemenių žodžių kirčiavimo nesieti su daryba, nors iš tikrųjų didžioji jų dalis – priebalsinių priesagų arba galūnių vediniai. Tik pastaruoju metu imamasi apžvelgti dviskiemenių daiktavardžių kirčiuotes pagal kamienus bei kai kuriuos kitus požymius [Stundžia, 1984; 1985], aptarti galūnių vedinių metatoniją [Микуленене, 1987].

Daugiaskiemeniai priebalsinių priesagų (bei galūnių) vediniai dažniausiai esti padaryti iš priešdėlinių veiksmažodžių. Nagrinėjant šitokių daiktavardžių kirčiavimą, nukrypstama nuo darybos, pasikliaujama morfemine analize, t.y. žiūrima ne priesagų, o priešdėlių [LKG, 1965, p. 239 tt.; MLK RKŽ, 1986, p. 81 tt.], arba tokie vediniai visai nepatenka į tyrinėtojų akiratį [Laigonaitė, 1978; Грамматика, 1985].

Visų šių daiktavardžių kirčiavimas negrindžiamas daryba, matyt, sąmoningai, nes manoma, jog „daugelis priebalsinių priesagų vedinių dabartinėje kalboje suvokiami kaip neišvestiniai ir su jokiais darybos taisyklėmis nebesiejami“ [Kniūkšta, 1980, p. 25]. Toks požiūris nėra visai pamatuotas. Dauguma priebalsinių priesagų vedinių nekelia abejonių: lengva nustatyti darybos pamatą bei pačią priesagą, pvz.: *griū-tis* (: *griūti*), *rāš-tas* (: *rašyti*), *šau-lỹs* (: *šauti*), *šauk-smas* (: *šaukti*) ir pan. Tiesa, tokių vedinių grupėje esama kiek daugiau daiktavardžių, nutolusių nuo pamatinių žodžių. Be to, kai kurių žodžių morfeminė sandara nėra skaidri dėl įvairių garsų pakitimų

(pasireiškia morfemų sankloda), ir kartais net sunku pasakyti, kuri priesaga vartojama: sakysim, abejojama, ar daiktavardžiai *rąstas, kiřstas* turi priesagą *-tas* ar *-stas* [LKG, 1965, p. 375, 391]; panaši pastaba tiktų aptariant ir kai kuriuos kitus vedinius, turinčius priesagas *-lys, -ė* ir *-sllys, -ė, -tis (-ies)* ir *-stis (-ies), -mė* ir *-smė* ir pan.

Tačiau tai negali būti kliūtys, visai užtveriančios kelią šio tipo vedinių analizei. Žodžių darybos specialistai lygia greta nagrinėja ir priebalsines, ir nepriebalsines priesagas [Skardžius, 1943; LKG, 1965, p. 290 tt.; Jakaitienė ir kt., 1976, p. 256 tt.; Urbutis, 1978, p. 33 tt.; Paulauskienė, 1983, p. 61 tt.]. Remiantis daryba, reikia aprašyti ir šių vedinių kirčiavimą.

Bendrinėje kalboje (bk) vartojama per 800 daiktavardžių, sudarytų su 75 priebalsinėmis priesagomis. Šiame straipsnyje aptariami pačių darijų priesagų vediniai (iš viso jų yra apie 540). Apytikslis vedinių skaičius (toliau žymimas skliausteliuose) nustatytas pagal atvirkštinį žodyną [Robinson, 1976], praleidžiant tarminius, pasenusius žodžius ir tuos vedinius, vietoj kurių bk rekomenduojama vartoti įprastesnius žodžius. Duomenys pakoreguoti pagal atvirkštinį daiktavardžių sąrašą, kurio pagrindas – [DLKŽ, 1972] (ačiū J. Paulauskui, kad leido pasinaudoti šio darbo mašinraščiu). Nagrinėjant kirčiavimą, į vieną būrį jungiami vediniai, turintys tą pačią formalią priesagą ar kelis jos variantus, nors darybos reikšmė ir skiriasi (tik retais atvejais šis veiksnys turi įtaką vedinių kirčiavimui).

-lys, -ė, -lyš, -lis, -lė (≈ 140). Beveik visi dviskiemeniai daiktavardžiai, sudaryti su šios priesagos variantais *-lys, -ė, -lyš, -lė*, yra 4 kirčiuotės (≈ 115): a) *baublỹs* (: *baũbti*), *cyplỹs, -ė, cyplė* (: *cỹpti*), *gaublỹs* (: *gaũbti*), *kviėslỹs, -ė* (: *kviėsti*; *-slỹs, -ė?*), *pirklỹs, -ė* (: *piřkti*), *raũplėš* (: *rũpti*), *šauklỹs, -ė* (: *šaukti*); b) *auglỹs* (: *augti*), *bėglỹs, -ė* (: *bėgti*), *drožlỹs, drožlė* (: *dróžti*), *griežlė* (: *griežti*), *siũlė* (: *siũti*), *šaulỹs, -ė* (: *šauti*). Pastarosios (b) grupelės vedinių (jų yra tik apie 15) kirčiuota šaknis turi tvirtagalę priegaidę vietoj pamatinių žodžių tvirtapradės. Tvirtapradę šaknį išlaiko pora 1 kirčiuotės dviskiemenių daiktavardžių – *pũliai* („šio žodžio ryšys su veiksmažodžiu *pũti* nebėra aiškiai jaučiamas“ [LKG, 1965, p. 372]), *žnyplėš* (: *žnybti*); vedinio priebalsis *p* gali būti perimtas iš veiksmažodžio bendraties tarimo arba atsiradęs pagal pavyzdį *rėplėš*; beje, šiuodu įrankių pavadinimus neretai linkstama kirčiuoti vienodai – pagal 2 kirčiuotę, plg. [Skardžius, 1943, p. 169]) – ir dar du 3 kirčiuotės vediniai – *dieglỹs* (: *diegti*), *grėblỹs* (: *grėbti*). 2 kirčiuotės yra *blỹkšlė* (: *blỹkšti* ir *blỹkšti*; *-slė, -slė?*), *dỹglė* (: *dygũs*; jei tai ne galūnės vedinys: *dyglũs*), *rėplėš* (: *rėpti*), *ũglis* (: *augti*), *veislė* (: *veisti*; *-slė?*), *žefglėš* (: *žefgti*), gal dar *smũklė* (šis užeigos pavadinimas jau gerokai nutolęs nuo veiksmažodžio *smũkti*). Kai kurie žodžiai (sakysim, *blykšlė, dyglė, ūglis, dieglyš*) bk ilgainiui gali pritaipyti prie gausių 4 kirčiuotės vedinių, plg. variantus *dyglė* 4, *dieglỹs* 4 [LKŽ II]. Apskritai iš

tarmėse esamų variantų į bk dažniausiai patenka galūninio kirčiavimo vediniai, plg.: *auglys* 4, *aūglis* 2 [LKŽ I], *brūkllys* 4, 3, *brūklis* 1, *brūklis* 2 [LKŽ I], *drožlė* 4, *drōžlė* 2 [LKŽ II], *kapllys* 4, *kāplis* 2 [LKŽ V], *kryklė* 4, *krýklė* 1, *krýklė* 2 [LKŽ VI], *rėklė* 4, *rėklė* 2 [LKŽ XI], *ruplė* 4, *ruplė* 2 [LKŽ XI].

Daugiaskiemieniai daiktavardžiai, sudaryti iš priešdėlinių veiksmažodžių arba prielinksnių ir nepriešdėlinių veiksmažodžių, paprastai esti 1 kirčiuotės (≈ 20): *añtsėlis* (: *ant + sėti*), *ātsėlis* (: *atsėti*), *įsėlis* (: *įsėti*), *išdėlis* (: *išdėti*), *nūostolis* (: *nustoti*), *pōdėlis* (: *padėti*), *prieauglis* (: *priaugti*), *priedėlis* (: *pridėti*), *priešdėlis* (: *prieš + dėti*), *sāndėlis* (: *sudėti*); *apgāulė* (: *apgauti*), *pagāulė* (: *pagauti*), *užgāulė* (: *užgauti*). Kitų kirčiuočių daugiaskiemenių vedinių maža: 2 kirčiuotės – *paštōlis* (: *pa-si-stōti*), *aguŕklė* (: daiktavardis *aguŕkas*), 3^a – *pėrdėlys* (: *pėrdėti*), 3^b – *pauglys*, *-ė* (: *paugti*), *padėlys* (: *padėti*), *pasėlys* (: *pasėti*), *patarlė* (: *pataŕti*). Šių vedinių galūninis kirčiavimas, rodos, neperspektyvus. Vedinį *pasėlys* baigia išstumti kodifikuotas variantas *pasėlis* 1. Bk taip pat labiau tiktų *padėlis* [LKG, 1965, p. 301, 372; LKŽ IX], *pėrdėlis* 1 [DLKŽ, 1954; LKG, 1965, p. 372; LKŽ IX], plg. bk įsigalėjusį kirčiavimą *atsėlis* 1, *iñdėlis* 1, *išdėlis* 1, *prieauglis* 1, *sāndėlis* 1, nors tarmėse randame ir galūninio kirčiavimo variantų: *atsėlys* 3^b [LKŽ I], *indėlys* 3^b [LKŽ IV], *išdėlys* 3^b [LKŽ IV], *prieauglys* 3^a [LKŽ X], *sandėlys* 3^a [LKŽ XII]. Pagal pavyzdį *pasėlis* žodžiai *padėlis*, *pastolis* gali net pereiti į 1 kirčiuotę, žr. *pastōlis* 1 [Grinaveckis, 1985, p. 45]. Reikia nemaža pastangų norint priprasti kirčiuoti *patarlė* 3^b, daug kam atrodo, jog tai 2 kirčiuotės žodis – *patarlė* [LKŽ IX]. Taigi stabilaus galūninio kirčiavimo liktų gal tik *pauglys*, *-ė*, artimas daugeliui kitų 4 kirčiuotės vedinių, reiškiančių asmenis, veiksmažodinių ypatybių turėtojus.

-tis (-ies)¹ (≈ 100). Dviskiemeniai šios priesagos vediniai dažniausiai esti 4 kirčiuotės (≈ 35): a) *baigtis* (: *baigti-s*), *kryptis* (: *krýpti*), *mirtis* (: *miŕti*), *sagtis* (: *sėgti*), *slinktis* (: *sliñkti*), *tartis* (: *taŕti*); b) *buitis*, *bū-tis* (: *būti*), *griūtis* (: *griūti*), *klotis* (: *klóti-s*), *pjūtis* (: *pjáuti*), *spūstis* (: *spáusti-s*; *-stis?*), *stotis* (: *stōti*), *trintis* (: *trinti-s*), *žūtis* (: *žūti*). Antrosios grupelės vediniams būdinga metatonija. Bk vartojami keli 1 kirčiuotės vediniai, išlaikę pamatinių veiksmažodžių šaknies tvirtapradę priegaidę: *dėtis*, *dėtys* (: *dėti*), *kliūtis* (: *kliūti*), *liūtis* (: *lieti*, *lýti*), *skiltis* (: *skilti*), *sprūstis* (: *spráusti-s*; *-stis?*), *svirtis* (: *svirti*), *žiūtys* (: *žiōti-s*). Be to, tris vedinius bk kažkodėl rekomenduojama kirčiuoti pagal 3 kirčiuotę: *jungtis* (: *jūngti-s*), *lėmtis* (: *lėmti*), *rungtis* (: *rūngti-s*). Kai kuriuos šios darybos daiktavardžius bk leidžiama kirčiuoti dvejopai: *kliūtis* 1 ir *kliūtis* 4 (: *kliūti*), *viltis* 3 ir *viltis* 1 (: *vilti-s*), dar plg. *smiltis* 4 ir *smiltis* 1 (šis vedinys gali būti siejamas su žodžiais *smėlis*, *smėlys*). 1 kirčiuotės vediniai, matyt, tėra

¹ Dėl morfologinių bei akcentuacinių ypatybių priesagos *-tis* (*-ies*) ir *-tis* (*-ėio*) čia nagrinėjamos atskirai, plg. [LKG, 1965, p. 291, 373, 387].

senovinio kirčiavimo reliktai, tarmėse jų esama ir daugiau, pvz.: *grūstis* (-stis?) [LKŽ III], *grūžtis* (-stis?) [LKŽ III; Skardžius, 1943, p. 326], *kiltis* [LKŽ V], *klūtis* [LKŽ VI], *pjūtis* [LKŽ X; Skardžius, 1943, p. 326], *skirtis* [LKŽ XII], *skrūtis* [LKŽ XII; Skardžius, 1943, p. 327], *spūstis* [LKŽ XII; LKG, 1965, p. 291; Urbutis, 1978, p. 231], *stūtis* [LKŽ XII]. Ilgainiui bk turbūt vis labiau įsigalės ir kitų vedinių apibendrinta 4 kirčiuotė, plg. fiksuotus variantus: *lemtis* 4 [LKRŽ, 1948], *liūtis* 4 [LKŽ VII; Skardžius, 1943, p. 327; Lyberis, 1981, p. 78; Plusnytė-Smelevičienė, 1985, p. 12], *rungtis* 4 [LKŽ XI], *sprūstis* 4 [LKŽ XIII; Skardžius, 1943, p. 330], *viltis* 4 [Skardžius, 1943, p. 326], *žiūtytis* 4 [Grinaveckis, 1985, p. 49].

Daugiaskiemieniai daiktavardžiai, sudaryti iš priešdėlinių veiksmažodžių, kirčiuojami pagal 3 kirčiuotės poskyrius (≈ 50). 3^a kirčiuotės – *igimtis* (: *igimti*), *įtartis* (: *įtarti*), *nuotartis* (: *nutafti*), 3^b kirčiuotės – *apimtis* (: *apimti*), *apsuptis* (: *apsupti*), *ateitis* (: *ateiti*), *išeitis* (: *išeiti*), *netektis* (: *netekti*), *nutartis* (: *nutafti*), *paskirtis* (: *paskirti*), *pražūtis* (: *pražūti*), *prigimtis* (: *prigimti*), *sudėtis* (: *sudėti*), *užduotis* (: *užduoti*); taip pat kitokios darybos žodis *dabartis* (: *dabaft*). Šnekamojoje kalboje prie šių vedinių linkstama derinti ir žodį *nebūtis* (gal suvokiama darybos opozicija *nebūtis* / *nebūti*?), nors bk jis teikiamas kaip 4 kirčiuotės daiktavardis (laikomas priešdėlio *ne-* vediniu – *nebūtis* : *būtis*). Net ir nekeičiant darybos motyvavimo, rodos, nėra pagrindo drausti šį žodį kirčiuoti pagal 3^b kirčiuotę, plg. priešdėlio *ne-* vedinį *neviltis* 3^b. 3^{ab} kirčiuotės turime tik porą vedinių – *atitiktis* (: *atitikti*), *išpažintis* (: *išpažinti*).

-tas (≈ 80). Su šia priesaga padaryti dviskiemeniai bei daugiaskiemieniai daiktavardžiai dažniausiai kirčiuojami pagal 2 kirčiuotę (≈ 55): a) *apsiaūstas* (: *apsiaūsti*; -stas?), *aūtas* (: *aūti*), *gaūbtas* (: *gaūbti*), *liėptas* (: *lipti*), *rāktas* (: *rakinti*), *saītas*, *siētas* (: *siēti* [DLKŽ, 1972], *sieti* [LKTŽ, 1985]), *žlūgtas* (: *žlūgti*); b) *apklōtas* (: *apklōti*), *brēžtas* (: *brēžti*; -stas?), *grāūžtas* (: *grāūžti*; -stas?), *paklōtas* (: *paklōti*), *sr(i)aūtas* (: *srūti*), *užklōtas* (: *užklōti*). Pastarųjų daiktavardžių tvirtagalė šaknies priegaidė yra pakeitusi pamatinių žodžių tvirtapradę. Prie šių vedinių šliejasi ir *sprigtas* (trumpasis i atitinka tvirtapradį *ie* : *spriegti*). Tačiau kai kurie vediniai dėl nenusakomų priešasčių išlaiko tvirtapradę priegaidę ir kirčiuojami pastoviai (≈ 15): *būrtas* (: *būrti*), *gniūžtas* (: *gniūžti*; -stas?), *kāltas* (: *kālti*), *kēltas* (: *kēlti*), *plāustas* (: *plūsti*; -stas?; *plāuti*?), *sōstas* (: *sēsti*; -stas?), *sraīgtas* (: *sriegti*). Galbūt ateityje dėl gausių 2 kirčiuotės vedinių įtakos dar labiau pamažės daiktavardžių be metatonijos. Bk jau leidžiama kirčiuoti *grāižtai* 1 ir *graižtai* 2 (: *griežti*; -stai?). Daug kas linksta sakyti *plaūstas* 2 [Plusnytė-Smelevičienė, 1985, p. 12; plg. LKŽ X], *spāštai* 2 (: *spēsti*; -stai?) [Grinaveckis, 1985, p. 47], *sraīgtas* 2 (mūsų duomenimis). Dar plg. kitų žodžių variantus *rēžtas* 1 ir *rēžtas* 2 (: *rēžti*; -stas?) [LKŽ XI], *sōstas* 1 ir *sōstas* 2 [LKŽ XIII]. Ar ne be rei-

kalo dabar bk siūlomas *gnybtas* 1 [DLKŽ, 1972] vietoj tvirtagalio varianto *gnýbtas* 2 [DLKŽ, 1954]; abu variantus žr. [LKŽ III]? Pamatinio žodžio tvirtagalės priegaidės vertimas tvirtaprade visai nebūdingas priesagos *-tas* vediniams. Toks anomalinis vedinys tėra vienas – *gùltas* (: *gułti*). Iš žinomų variantų *gùltas* 1, *gultas* 2 [LKŽ III] bk, matyt, labiau tiktų antrasis.

Pagal 1 kirčiuotę kirčiuojami du triskiemeniai daiktavardžiai – *priekaištas* (: *prikišti*; *-stas?*), *ùžraktas* (: *užrakinti*), plg. panašius galūnių vedinius: *prierašas*, *ùžtvaras*. 3^b kirčiuotės *pšasaitas*, matyt, irgi priderintas prie kitų žodžių (*pārašas*, *pāžadas*), nors bk galėtų tikti ir dėsningas *pasaitas* 2 [DLKŽ, 1954; LKŽ IX]. Kartais norima kirčiuoti net ir kitų priesagos *-tas* vedinių priešdėlį, pvz., *āpklotas* [LKŽ I].

4 kirčiuotės tėra vienas kitas vedinys – *laítas* (: *liėti*), *smeigtas* (: *smeigti*), *šmeižtas* (: *šmeižti*, *-stas?*). Be to, jau siūloma ir *maístas* 2, 4 [LKTŽ, 1985] (: *místi*; *-stas?*). Sistemos dėlei gal visur čia labiau tiktų 2 kirčiuotė, žr. variantus *laítas* 2 [LKŽ VII], *smeigtas* 2 [LKŽ XIII]. Juk galūninio kirčiavimo variantų turime ir daugiau, bet į bk jie, rodos, nelabai skverbiasi, žr. „Lietuvių kalbos žodyno“ duomenis: *káltas* 3, *sraigtas* 3, *graižtai* 3, *grįstas* 4 (*-stas?*), *pfluktas* 4, *ráktas* 4, *saítas* 4, *siétas* 4, *skáptas* 4, *sklástas* 4 (*-stas?*), *spáustas* 4 (*-stas?*), *sraútas* 4 ir kt.

-**muo**^a (≈ 50). Galima sakyti, visi šios priesagos vediniai priklauso 3 kirčiuotės potipiems. 3^a kirčiuotės yra tie daiktavardžiai, kurių pamatinių žodžių šaknis tvirtaprade: *armuō* (: *árti*), *dėmuō* (: *dėti*), *duomuō* (: *dúoti*), *juosmuō* (: *júosti*), *sėdmenys* (: *sėdi*, *sėda*), *šaudmenys* (: *šáudyti*), *žiódmenys* (: *žiódyti*). Greta dėsningo vedinio *spaudmuō* 3^a (: *spáudė*), kaip jau nurodyta [Dargužas, 1985, p. 26], bk nebereikėtų teikti varianto su pakitusia šaknies priegaide – *spaudmuō* 3^b [DLKŽ, 1972], dar plg. ankstesnį kirčiavimą *dėmuō* 3^b [DLKŽ, 1954; LKŽ II], *želmuō* 3^b [DLKŽ, 1954] ir dabartinį – *dėmuō* 3^a [DLKŽ, 1972], *želmuō* 3^a [DLKŽ, 1972]. 3^a kirčiuotės yra ir *dalmuō*, kurio šaknies dvigarsį *al* atitinka pamatinio veiksmažodžio heterosilabiniai garsai (: *dalinti*). Matyt, panašiai derėtų kirčiuoti ir daiktavardį *gėlmenys*, nes jo pamatas – ne *gelmė*, o *gilus* (kol kas kodifikuota forma tėra *gėlmenys* 3^b). Žodžio *skiemuō* darybos ryšys su veiksmažodžiu *skiesti* gal jau tik etimologinis, bet ir tai rodo, jog šio daiktavardžio šaknis turi būti ne tvirtagalė [DLKŽ, 1954; DLKŽ, 1972], o tvirtaprade [Lyberis, 1972, p. 46; MLKRKŽ, 1986; LKTŽ, 1985]. Vedinys *sėmenys*, dar ne visai nutolęs nuo veiksmažodžio *sėti*, kai kuriuose norminamuosiuose žodynuose be reikalo kirčiuojamas pagal 1 kirčiuotę [DLKŽ, 1954; DLKŽ, 1972; LKTŽ, 1985]. Šis žodis bk turi priderėti prie kitų 3^a kirčiuotės vedinių [MLKRKŽ, 1986], nors tarmėse jo kirčiavimas įvairuoja [LKŽ XII].

^a Ši priesaga tik reliatyviai priebalsinė, nes kitų linksnių priesagos priebalsį *m* papildo kamiengalis *-en*.

3^b kirčiuotei priklauso tie vediniai, kurių pamatiniai žodžiai turi ne tvirtapradę šaknį (be to, šaknyje nėra heterosilabinių balsio ir pusbalsio junginių): *atitikmuo* (:atitikti), *matmuo* (:matuoti), *plaukmenys* (:plaukti), *rašmuo* (:rašyti), *skersmuo* (:skefšas), *statmuo* (:statūs), *vaidmuo* (:vaidinti). 3^b kirčiuotės vedinių šiek tiek daugiau negu 3^a.

-smas (≈ 50). Visi dviskiemeniai šios priesagos vediniai yra 4 kirčiuotės: a) *džiaugsmas* (:džiaugti-s), *eismas* (:eiti), *klįksmas* (:klįkti), *rėksmas* (:rėkti), *riksmas* (:su-rikkti), *šauksmas* (:šaukti), *veiksmas* (:veikti), *veksmas* (:vefkti); b) *bėgsmas* (:bėgti), *griausmas* (:griaušti; -mas?), *keiksmas* (:kėikti-s), *spręsmas* (:spręsti; -mas?), *sprōgsmas* (:sprōgti), *trauksmas* (:traukti). Pastariesiems vediniams (iš viso jų tėra vos keli) būdinga šaknies priegaidžių kaita. Triskiemenis vedinys *pėrversmas* (:pėrversti; -mas?) kirčiuojamas pastoviai, o *prākeiksmas* (:prakėikti) – pagal 3^b kirčiuotę.

-snys, -ė, -snys (-šnys), -snis (-io)³, -snė (≈ 45). 4 kirčiuotės yra tie vediniai, kurie reiškia veikėją (≈ 6): a) *klyksnys*, -ė (:klįkti), *rėksnys*, -ė (:rėkti), *šauksnys*, -ė (:šaukti), *veiksnys*, -ė, *veiksnys* (:veikti), *verksnys*, -ė (:vefkti); b) *keiksnys*, -ė (:kėikti-s; metonija). Be to, taip pat kirčiuojami keli veiksmo rezultatai reiškiantys daiktavardžiai: a) *brūkšnys* (:braukti), *kepsnys* (:kėpti), *šypsnyš* (:šypsoti-s); b) *pjausnyš* (:pjauti; metonija), *virsnė* (:virtti; metonija), nors, kaip matysime, kiti panašios reikšmės vediniai yra 1 arba 2 kirčiuotės. Šie išimtiniai žodžiai turi 4 kirčiuotę, galbūt atklydusią iš kitos kirčiavimo sistemos, nes, „Lietuvių kalbos žodyno“ duomenimis, panašios reikšmės vedinių esama ir šakninio, ir galūninio kirčiavimo: ne tik *brūkšnys* 4 – *brūkšnis* 2, *kepsnys* 4 – *kėpnis* 2, bet ir *dėgsnė* 2 – *degsnė* 4, *kąsnis* 1 – *kašnys* 4 (rytų aukštaičių ir *kašnys* 3 [Skardžius, 1943, p. 222]), *krūpsnis* 2 – *krypsnis* 4, *sieksnis* 1 – *sieksnis* 3 ir kt.

Dauguma daiktavardžių, reiškiančių veiksmą arba jo rezultatą, esti 1 arba 2 kirčiuotės (≈ 35). 1 kirčiuotės vediniai būna sudaryti iš tvirtapradės šaknies veiksmožodžių: *dėsnis* (:dėti), *kąsnis* (:kąsti; -nis?), *sieksnis* (:siekti), *skirsnis* (:skirti). Kai kurių vedinių, reiškiančių trumpai trunkantį, staigų veiksmą, darybos pagrindas, mums rodo, galėtų būti taip pat tvirtapradę šaknį turintys priesaginiai veiksmožodžiai: *grūbšnis* (:grūbštelėti; -nis?), *mūksnis* (:mūkštelėti), *siūbšnis* (:siūbštelėti), *sriūbšnis* (:sriūbštelėti), dar ir *blūksnis* (:blūksštelėti, *blūksštelėti*; šis daiktavardis bk plačiai vartojamas, bet į norminamuosius žodynus kažkodėl neįtraukiamas); tokių vedinių siejimas su pirminiais veiksmožodžiais (ypač su tais, kurių šaknis tvirtapradė) abejotinas, plg. [Skardžius, 1943, p. 222; LKG, 1965, p. 297–298, 374]. Pastovaus kirčiavimo dar yra *lūpsnis* (:lūpti; trumpąjį i pakeičia tvirtapradis *di*).

³ Čia neįtraukiami vediniai su priesaga -snis (-ies).

2 kirčiuotei priklauso tie vediniai, kurių pamatinių žodžių šaknis tvirtagalė arba trumpa: *dribsniai* (: *dribti*), *dėgsnė* (: *dėgti*), *krūpsnis* (: *krūpti*), *sriūbsnis* (: *sriūbtelėti*), *výksnis* (: *výkti*), *žiūgsnis* (: *žėngti*), *žvilgsnis* (: *žvelgti*). Atrodytų, lyg ir galima panašiai pagrįsti dar kelių vedinių kirčiavimą: *pliūpsnis*, *šūksnis* 'sušukimas', *triūksnis*, *žybsnis*, jei jie siejami su pirminiais veiksmažodžiais *pliūpti*, *šaukti*, *treñkti*, *žiebt*, žr. [LKG, 1965, p. 297–298, 374]. Tačiau, mūsų supratimu, jų pamatiniais žodžiais derėtų laikyti tvirtapradės šaknies veiksmažodžius *pliūptelėti*, *šūktelėti*, *trinktelėti*, *žybtelėti* ir pačius vedinius kirčiuoti pagal 1 kirčiuotę, plg. tik ką nagrinėtus vedinius *grýbsnis*, *mírksnis* ir kt. „Lietuvių kalbos žodyne“ dedama pastovaus kirčiavimo variantų *pliūpsnis*, *siūbsnis* greta *pliūpsnis*, *siuūbsnis*. Matyt, dėl šių priežasčių jau svyruota kodifikuojant vieno kito vedinio kirčiavimą: *tūpsnis* 1 [DLKŽ, 1954; DLKŽ, 1972; MLKRKŽ, 1986] ir *tūpsnis* 2 [LKTŽ, 1985], *tviūksnis* 2 [DLKŽ, 1954; MKLRKŽ, 1986] ir *tviūksnis* 1 [DLKŽ, 1972; LKTŽ, 1985].

-mė (≈40). Dviskiemeniai daiktavardžiai su šia priesaga yra 4 kirčiuotės (≈30): a) *baigmė* (: *baigti*), *linkmė* (: *liñkti*), *reikmė* (: *reikėti*), *sakmė* (: *sėkti*, *sakýti*), *sėkmė* (: *sėkti-s*), *tarmė* (: *tañti*), *trukmė* (: *trukti*); b) *drėgmė* (: *drėgti*), *kilmė* (: *kilti*), *lygmė* (: *lýgus*), *smulkmė* (: *smulkus*), *tankmė* (: *tánkus*), dar ir *dėmė* (: *dėti*); sąsaja su šiuo veiksmažodžiu nebėra ryški). Antrosios grupelės vedinių (jiems būdinga metatonija) dvigubai mažiau negu pirmosios.

Daugiaskiemeniai daiktavardžiai, sudaryti iš priešdėlinių veiksmažodžių, kirčiuojami dvejopai: 1 kirčiuotės – *nuodėmė* (: *nu-si-dėti*), *priedermė* (: *priederėti*), *prorėtmė* (: *praretėti*), *sąndermė* (: *suderėti*) (plg. kitokios darybos vedinių, turinčių priešdėlius *nuo-*, *prie-*, *pro-*, *san-*, pastovų kirčiavimą: *nuomonė*, *priemonė*, *prókalbė*, *sántarvė*); 3^b kirčiuotės – *padermė* (: *paderėti*), *pasekmė* (: *pasėkti*), *pratarmė* (: *pratañti*) (plg. daugelį kitų panašaus kirčiavimo vedinių: *paraštė*, *pradalgė*). Vedinys *iškilmė* (: *iškėlti*) yra 1 kirčiuotės (tarmėse sakoma ir *iškilmė* 3^b [LKŽ IV]), *ištarmė* (: *ištañti*) – 3^b (tarmėse ir *ištarmė* 1 [LKŽ IV]), o *ištvermė* (: *ištverti*) ir bk leidžiama kirčiuoti dvejopai: *ištvermė* 1 ir *ištvermė* 3^b. Čia tarsi svyruojama, prie kurių vedinių juos priderinti, nes daiktavardžių su priešdėliu *iš-* yra ir pastovaus, ir kilnojamojo kirčiavimo. Galimas daiktas, kartais nusižiūrima ir į kitus priešdėlius turinčių daiktavardžių kirčiavimą. Matyt, dėl šios priežasties pasakoma *nuodėmė* 3^a [LKŽ VIII; Grinaveckis, 1985, p. 44], *priedermė* 3^a [LKŽ X; Skardžius, 1943, p. 206].

-tis (-čio) (≈35). Dviskiemeniai šios priesagos vediniai, kurių pamatiniai veiksmažodžiai turi tvirtagalę arba trumpą šaknį, esti 2 kirčiuotės (≈20): *braūkčiai* (: *braukti*), *dągtis* (: *dėgti*), *dañgtis* (: *dėngti*), *kaištis* (: *kišti*; *-stis?*), *pýktis* (: *pýkti*), *raištis* (: *rišti*; *-stis?*), *valktis* (: *vilkti*), 1 kirčiuo-

tės vedinių, padarytų iš tvirtapradės šaknies veiksmazodžių, tėra gal tik šie: *rūgtis* (: *rūgti*), *sąmtis* (: *sėmti*), *sprąstis* (: *spręsti*; *-stis*?), *tvártis* (: *tvėrti*). Bk vieno kito vedinio esama (ar būta) linksniavimo ir kirčiavimo variantų: *gaištis*, *-čio* 2 ir *gaištis*, *-iės* 4 [DLKŽ, 1954; DLKŽ, 1972] (: *gaišti*; *-stis*?), *keltis*, *-čio* [DLKŽ, 1972] ir *keltis*, *-iės* 4 [DLKŽ, 1954] (beje, *keltis*, *-čio* nepitinka prie kitų vedinių dėl pamatinio žodžio tvirtapradės šaknies: *kilti*, *kėlti*). Priesagos *-tis* (*-čio*) vediniams priegaidžių kaita nebūdinga. Taigi galima manyti, jog ir *griėžtis* (*-stis*?) tvirtagalę priegaidę turi arba dėl gausesnių 2 kirčiuotės vedinių analogijos, arba perimtą iš veiksmazodžio tarminio varianto, plg. *griėžtis* 2 ir *griėžtis* 1 : *griėžti* ir *griėžti* [LKŽ III] (jei apskritai tarp šių žodžių dar galima justi darybos opoziciją).

Daugiaskiemieniai šios priesagos daiktavardžiai priklauso 1 kirčiuotei (≈ 10): *įkaištis* (: *įkišti*; *-stis*?), *išgastis* (*iš-si-gąsti*; *-stis*?), *įvalktis* (: *įvilkti*), *nuogąstis* (: *nu-si-gąsti*; *-stis*?; anksčiau ir *nuogąstis* 3^a [DLKŽ, 1954]), *uždangtis* (: *uždeñgti*). 3^a kirčiuotės *išautys* (: *išauti*) styro kaip išimtis. Bk geriau būtų ir jį kirčiuoti pastoviai – *išautis*, žr. [LKŽ IV].

Visa tai apibendrinant, galima nurodyti šiuos dariųjų priebalsinių priesagų vedinių kirčiavimo polinkius:

1 kirčiuotės paprastai esti daugiaskiemieniai daiktavardžiai su priesagomis *-lis*, *-lė*, *-tis* (*-čio*) (kai kurie žodžiai ir su priesaga *-mė*), dviskiemeniai priesagų *-snis* (*-io*), *-tis* (*-čio*) vediniai, išlaikantys pamatinių žodžių tvirtapradę šaknį;

2 kirčiuotei priklauso didžioji dalis daiktavardžių, turinčių priesagas *-tas* (dviskiemeniai ir daugiaskiemieniai vediniai), *-snis* (*-io*) ir *-tis* (*-čio*) (dviskiemeniai vediniai, kurių pamatinių žodžių šaknis ne tvirtapradė);

3 kirčiuotės potipiams (3^a, 3^b, 3^{ab}) pridera daugiaskiemieniai priesagų *-tis* (*-ies*), *-muo* vediniai;

4 kirčiuotė aprėpia beveik visus dviskiemenius daiktavardžius su priesagomis *-lys*, *-ė*, *-lys*, *-lė*, *-tis* (*-ies*), *-smas*, *-mė* (taip pat nedidelį būrį žodžių su priesaga *-snys*, *-ė*, *-snys*).

Nuo šių dėsningumų bk kartais nukrypstama dėl nepakankamai pagrįstos normų kodifikacijos. Pakoregavus kai kurių daiktavardžių kirčiavimą, išimčių liktų nedaug (jų, beje, neišvengiama ir nepriebalsinių priesagų vedinių grupėse).

АКЦЕНТУАЦИЯ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ, ОБРАЗОВАННЫХ С ПОМОЩЬЮ ПРОДУКТИВНЫХ КОНСОНАНТНЫХ СУФФИКСОВ

Резюме

Анализ 540 производных существительных литовского литературного языка, образованных с помощью наиболее продуктивных консонантных суффиксов (включая их варианты), позволяет выявить следующие закономерности:

к 1 акцентной парадигме, как правило, относятся многосложные существительные с суффиксами *-l̃s, -l̃é, -tis (-čio)* (некоторые слова и с суффиксом *-mé*), а также двусложные существительные с суффиксами *-snis (-io), -tis (-čio)*, сохраняющие нисходящий акцент базового корня;

ко 2 акцентной парадигме относится большинство существительных с суффиксами *-las* (двусложные и многосложные слова), *-snis (-io)* и *-tis (-čio)* (двусложные слова, базовая основа которых не содержит нисходящего акцента);

по разным подтипам 3 акцентной парадигмы (3^a, 3^b, 3^{ab}) распределяются многосложные существительные с суффиксами *-tis (-ies), -tuio*;

4 акцентная парадигма охватывает почти все двусложные существительные с суффиксами *-lys, -é, -lys, -l̃é, -tis (ies), -smas, -mé* (а также небольшое число слов с суффиксом *-snus, -é, -snus*).

LITERATŪRA

Būga, 1959 – Būga K. Die Metatonie im Litauischen und Lettischen // Rinktiniai raštai. V., 1959. T. 2. P. 386–483.

Dargužas, 1985 – Dargužas V. [Rec.] A. Lyberis. Sinonimų žodynas // Mūsų kalba. 1985. Nr. 6. P. 21–26.

DLKŽ, 1954 – Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. V., 1954.

DLKŽ, 1972 – Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. V., 1972.

Grinaveckis, 1985 – Grinaveckis V. Bendrinės kalbos mokymas remiantis mokinio tarpe. K., 1985.

Jakaitienė ir kt., 1976 – Jakaitienė E., Laigonaite A., Paulauskienė A. Lietuvių kalbos morfologija. V., 1976.

Kniūkšta, 1980 – Kniūkšta P. Dėsningumai, taisyklės ir paskiri kalbos faktai // Kalbos kultūra. 1980. Šas. 38. P. 23–37.

Laigonaite, 1978 – Laigonaite A. Lietuvių kalbos akcentologija. V., 1978.

Lyberis, 1972 – Lyberis A. Metatonijos reiškiniai vediniuose // Kalbos kultūra, 1972. Šas. 22. P. 43–48.

Lyberis, 1981 – Lyberis A. Sinonimų žodynas. V., 1981.

LKG, 1965 – Lietuvių kalbos gramatika. V., 1965. T. 1.

LKRŽ, 1948 – Lietuvių kalbos rašybos žodynas. K., 1948.

LKTŽ, 1985 – Lietuvių kalbos ąarties žodynas / Sudarė V. Vitkauskas. V., 1985.

LKŽ I–XIII – Lietuvių kalbos žodynas. V., 1956–1984. T. 1–13.

Mikulėnienė, 1981 – Mikulėnienė D. Lietuvių kalbos kirčiavimas: Metodiniai nurodymai studentams. Šiauliai, 1981.

Mikulėnienė, 1982 – Mikulėnienė D. Metatonija: Paskaitų konspektas. V., 1982.

MLKRKŽ, 1986 – Mokomasis lietuvių kalbos rašybos ir kirčiavimo žodynas / Sudarė P. Kniūkšta ir A. Lyberis. K., 1986.

Paulauskienė, 1983 – Paulauskienė A. Lietuvių kalbos morfologijos apybraiža. K., 1983.

Pliusnytė-Smelevičienė, 1985 – Pliusnytė-Smelevičienė R. Dviskiemenių daiktavardžių kirčiavimas šnekamojoje kalboje // Mūsų kalba. 1985. Nr. 6. P. 10–13.

Robinson, 1976 – Robinson D. F. Lithuanian Reverse Dictionary. Cambridge (Mass.), 1976.

Skardžius, 1943 – Skardžius P. Lietuvių kalbos žodžių daryba. V., 1943.

Skardžius, 1968 – Skardžius P. Lietuvių kalbos kirčiavimas. Čikaga. 1968.

Stundžia, 1984 – Stundžia B. Lietuvių kalbos dviskiemenių daiktavardžių kirčiavimo variantai // Kalbotyra, 1984. T. 35(1). P. 86–92.

Stundžia, 1985 – Stundžia B. Daiktavardžių kirčiavimo dėsningumai // Mūsų kalba. 1985. Nr. 6. P. 6–10.

Urbutis, 1978 – Urbutis V. Žodžių darybos teorija. V., 1978.

Грамматика, 1985 – Грамматика литовского языка. Вильнюс, 1985.

Микуленене, 1987 – Микуленене Д.С. Явления метатонии в именных флективных образованиях современного литовского языка: Автореф. дис. канд. филол. наук. Вильнюс, 1987.

Vilniaus valstybinis pedagoginis institutas
Lietuvių kalbos katedra

Įteikta
1986 m. lapkričio 10 d.